

LÉNAION, ORCHÉSTRA ÉS A RÉGI AGORA

MEGJEGYZÉSEK AZ ARCHAIKUS ATHÉN TOPOGRÁFIÁJÁHOZ

LINDNER Gyula*

PTE BTK Ókortörténeti Tanszék, Magyarország

Beérkezett: 2022. április 20. • Elfogadva: 2022. április 25.

© 2022 A szerző(k)

ABSZTRAKT

Az utóbbi évtizedek kutatásai révén egyre világosabban áll előttünk az archaikus Athén topográfiája. Van azonban néhány olyan kérdés a VII–VI. századi városképben, amelyekre a napjainkban is zajló ásatások sem tudnak kielégítő választ adni. Az egyik ilyen homályos pont a Dionysos-színház felépülte előtt használt színházi tereket érinti: nem világos, hogy a Lénaionnak nevezett szentélykörzet, vagy a lexikográfusoknál olvasható *orchestra* és *ikria* hol helyezkedett el, és az sem egyértelmű, hogy Athénban az Akropolis déli lejtőjén található színház mellett még milyen más helyszíneken voltak színielőadások, karversenyek. A tanulmány a fenti kérdéseket az archaikus Athén topográfiai problémáinak kontextusában vizsgálja a rendelkezésre álló irodalmi, régészeti és epigráfiai források tükrében.

KULCSSZAVAK

archaikus Athén, topográfia, színház, Dionysos, Lénaion, orchestra, ikria

Az archaikus kori Athén topográfiáját számos ponton homály fedi. Az egyik ilyen vitás kérdés a régi drámaelőadások helyszínét érinti, amelyre vonatkozóan az elmúlt évtizedekben jó néhány elképzelés született. Feltételezhető ugyanis, hogy Athénban nemcsak a Dionysos-színházban voltak előadások, hanem azt megelőzően másutt is, sőt akár a színház felépülte után az ott zajló drámaversenyek mellett más helyszínen is lehettek bemutatók. A Dionysos-színházat Dionysos Eleuthereus szentélykörzetében emelték a VI. század végén az Akropolis

* Levelező szerző. E-mail: lindner.gyula@pte.hu

déli lejtőjén, drámaversenyeket azonban már korábban is tartottak a Nagy Dionysia ünnepén: Thespis 534-es föllépésétől kezdve tehát kellett lennie egy helyszínnek, amely a VI. század végéig vendégül látta az attikai drámát.¹ A probléma – mint azt alább látni fogjuk – összekapcsolható az athéni ünnepi kalendárium egy másik ünnepével, a Lénaiával, amelyen szintén voltak drámaversenyek. Ráadásul Pollux szerint (4,121) a Dionysos-színház mellett Athénban volt egy lénaiai színház is, ám ennek helyéről a lexikográfus hallgat.

A Lénaiá Dionysos téli ünnepe volt Athénban, Gamélión havában (kb. január/február fordulója), amelyen – Aristophanés közlése nyomán – kizárólag athéniak vettek részt: télen ugyanis – a tengerek hajózhatatlansága miatt – idegenek aligha utaztak volna el Athénba színházi előadásokat nézni.² A hagyomány úgy tartotta, hogy ez volt Dionysos ősbibb ünnepe, és ehhez mérten az archón basileus volt felelős annak megrendezéséért, amely felvonulásból (*pompé*) és versenyből (*agón*) állt.³ A versenyen tragédia- és komédiaírók mérkőztek meg egymással (két tragédia és öt komédia), a karok kiállítását, betanítását, fűlszerelését biztosító chorégosok pedig metoikosok is lehettek, sőt a choreutések, azaz a tragédia és komédia kar-táncosai között is helyet kaphattak Athénban lakó idegenek.⁴ Ez a gyakorlat éles ellentétben állt a Nagy Dionysiaival, ahol kizárólag athéni polgárok vagy az ő törvényes házasságból született gyermekeik táncolhattak a karban, illetve közülük kerülhettek ki a karokat fűlszerelő chorégosok is.

A Lénaiára vonatkozó információknak tehát nem vagyunk híjával, viszont az ünnep helyszínét illetően számos ellentmondásba ütközünk. Az a kijelentés, hogy a Lénaián tartott versenyek az ún. Lénaióban kaptak helyet, több szempontból is problematikus. Kétséges ugyanis, hogy ezeket az V. század közepe előtt megrendezték-e: államilag irányított és finanszírozott komédia- és tragédiaversenyek a Lénaián 440 körül kezdődtek.⁵ Azaz a VI. században ugyan lehetett Athénban Lénaiá-ünnep, ám azon a Dionysos tiszteletére bemutatott áldozatokon és egyéb rituálékön kívül még aligha voltak drámaelőadások. Később, a Nagy Dionysia hatására a Lénaián is bevezethettek drámaversenyeket és utólagosan – lévén a Lénaiá Dionysos korábbi ünnepeként élt az athéni köztudatban – a Lénaiá drámaversenyeit is ősbibbnek kezdték tartani, pl. kései lexikográfusok és scholiasták.⁶ Fölvethető tehát, hogy a drámaversenyek nélküli Lénaiá helyszíne volt a Lénaión, amelynek viszont az elhelyezkedése mindmáig kérdéses, hogy aztán a 440-es évektől a Dionysos-színház lássa vendégül a Lénaián bemutatott drámákat is.

A Lénaiónt mint a Lénaiá ünnep helyszínét nem meglepő módon éppen ezek a lexikográfusok és scholion-szerzők említik. Hésychios a Lénaióról azt írja, hogy az a városban található, *peribolos* veszi körbe és benne Dionysos Lénaios szentélye helyezkedik el, ahol a színház

¹ A. W. Pickard-Cambridge: *The Dramatic Festivals of Athens*. Oxford (1989) 124; Thespis 534 körüli föllépéséhez lásd A. W. Pickard-Cambridge: *Dithyramb, Tragedy and Comedy*. Oxford (1962) 66; 77–78; 88.

² Aristoph. *Acharn.* 501–508. Az athéni színházi terekről újabban lásd V. Di Napoli: *Theatrical Spaces*. In: *The Cambridge Companion to Ancient Athens*. Eds. J. Neils – D. Rogers. Cambridge (2021) 319–330 (további irodalommal).

³ AP 57,1. A Lénaiát érintő ókori forrásokhoz E. Csapo – W. J. Slater: *The Context of Ancient Drama*. Ann Arbor (1995) 132–138.

⁴ Schol. Aristoph. *Plutos* 954. Aristophanés négy darabjának a Lénaián volt a bemutatója (*Acharnaibeliak, Lovagok, Darázsok, Békák*).

⁵ IG II² 2325; Pickard-Cambridge: *i. m.* 1989 (1. j.) 125.

⁶ Chr. Sourvinou-Inwood: *Tragedy and Athenian Religion*. New York – Oxford (2003) 121.

felépülte előtt a Lénaia versenyei is helyet kaptak.⁷ Phótios ugyanezt mondja: a Lénaion egy nagy *peribolos*, amelyen belül Dionysos Lénaios szentélyét találjuk, és itt, a Lénaionban tartották a drámaversenyeket azt megelőzően, hogy a Dionysos-színház megépült volna. Phótios azonban nem teszi hozzá, hogy ezt a városban kell-e keresnünk.⁸ Az *Etymologicum Magnum*-ban ugyancsak azt olvassuk, hogy a Lénaionban tartották a drámaversenyeket, és ott volt Dionysos Lénaios szentélye is.⁹

A Lénaion elhelyezkedésére vonatkozóan két másik lehetőség is adódik: Aristophanés *Acharnaibeliek* című darabjához írt scholionok (202; 504) ugyanis a Lénaia vidéki kötődését sejtetik, bár a darabban egy Mezei Dionysia megrendezéséről van szó, amelyet valószínűleg a scholiasta kever össze a Lénaival.¹⁰ A bizánci Stephanos szintén azt állítja, hogy a Lénaios agónt *'en agrois'* ülték, az ünnepet tehát nem a városfalon belül, hanem vidéken rendezték meg.¹¹ Másfelől az is fölmerült, hogy a szentélyt az *'en Limnais'* (a mocsárban) található Dionysionnal kellene összekapcsolni. Thukydides úgy tudja, hogy Dionysos Limnaios szentélye a várostól délre, a város legrégebben lakott részében helyezkedik el.¹² A történetíró ezt a Dionysiont az Olympieion (az olimposi Zeus kultuszhelye), a Pythion és Gé szentélykörzete társaságában említi, azt tehát az Akropolistól és a Dionysos-színházról délre kellene keresnünk, valahol az Ilissos-folyó partján.

Az itt tisztelt Dionysos 'mocsárban lakó' (*en Limnais*; Limnaios) epiklésise egyértelműen vizenyős területre utal, amilyen egy folyó partja lehet télen. Apollodóros *Neaira elleni beszédében* erről a szentélyről mondja azt, hogy az Dionysos legősibb kultuszhelye a városban, és hogy a szentély az év egyetlen napján, Anthestérión 12-én van csupán nyitva.¹³ Az Anthestéria és Dionysos 'en Limnais' található szentélyének a kapcsolatára Thukydides és az aristophanés *Békák* is utal, utóbbiban stílszerűen a békák kórusával találkozunk, amely tökéletesen illik egy vizenyős, mocsaras területhez.¹⁴ Érdekes, hogy az *Acharnaibeliek* 961. sorához írt scholion azt állítja, hogy Orestés Dionysos Lénaios ünnepe idején érkezett Athénba az anyagiulkosságot követően, méghozzá az Anthestéria második, Choes napján. A fenti információk alapján azt mondhatjuk, hogy az Anthestéria Dionysos Lénaios ünnepe volt, amelyet az Ilissos-partján fekvő Dionysionban ('en Limnais') ülték.

A szentélyt viszont nem találták meg régészek, és nem világos az sem, hogy ez vajon azonos volt-e azzal a kultuszhellyel, amelyet a lexikográfusok Lénaionként neveznek meg: az Anthestéria mint Dionysos Lénaios ünnepe tehát kapcsolható a Limnaionhoz, de ez nem jelenti egyben azt is, hogy a Limnaion a Lénaionnal lenne azonos.¹⁵ Az azonosítás ellen szól,

⁷ Hésychios E 4933 s. v. *epi Lénaió agón*.

⁸ Phótios L 221. s. v. *Lénaion*.

⁹ Etym. Magn. 361, 39–41 s. v. Epilénaió; Vö. Bekker *Anecd. Graeca* I, 278 s. v. Lénaion.

¹⁰ L. Deubner: *Attische Feste*. Berlin (1932) 123–124; N. W. Slater: *The Lenaean Theater*. *ZPE* 66 (1986) 258.

¹¹ Steph. Byz. s. v. *Lénaios*.

¹² Thuk. II, 15. Az Ilissos térségében a régészeti feltárások is ősi település nyomaira bukkantak. Ehhez lásd J. Travlos: *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*. New York (1980) 289–290.

¹³ Apollod. *In Neaeram* 76.

¹⁴ Thuk. II, 15; Arist. *Ranae* 216–219.

¹⁵ Dörpfeld úgy vélte, hogy a Limnaion az Akropolis délnyugati lábánál feküdt, de álláspontját azóta többen cáfolták: W. Dörpfeld: *Die Ausgrabungen am Westabhang der Akropolis*. *AM* 20 (1895) 161 sk.; 368–370. Dörpfeld ugyanakkor rámutat, hogy a Dionysos 'en Limnais' található szentélyét sosem nevezik a források Lénaionnak (368). Vö. LSJ s. v. *limné*, amely szerint a Limnai Athén egyik városrésze, és az az Akropolis közelében fekszik, ahol a Lénaion is található.

hogy ha az év egyetlen napján tart nyitva a szentély, akkor a Lénaia drámaversenyeit és az ünnep egyéb rituáléit bajosan lehetett volna ott tartani. A Limnaionhoz forrásaink eleve nem kapcsolnak színházi előadásokat, csupán az Anthestéria ünnepét, amelyen viszont nem voltak efféle bemutatók.¹⁶

Egy 1884-ben előkerült felirat talán tisztáz néhány vitás kérdést a Limnaion helyével kapcsolatban: a sztélé Kodros, Néleus és Basilé szentélykörzetének a működésével, illetve az ehhez tartozó *temenos* bérbeadásával foglalkozik. Az Antiphón archóni évére, 418-ra datálható kultikus előírás 35. sorában egy Dionysionról olvasunk, amely a szóban forgó szentélykörzettel határos.¹⁷ A Néleion (ahogy a felirat nevezi a szentélykörzetet, amelyre az eredeti határozat vonatkozik) az Akropolistól déli, délkeleti irányba lokalizálható, éppen arra, amerre Thukydides szerint a régi város húzódott és ahol a Limnaiont is feltételezzük. Érdekes, hogy ugyanennek a feliratnak a 28. sorában azt olvassuk, hogy a feliratos sztélé az *ikria* mellett kell kiállítani. Kérdéses, hogy a Néleion ikriájának van-e bármiféle köze ahhoz az ikriához (kb. lelátó, faemelvény), amelyet a lexikográfusok nagy előszeretettel kapcsolnak össze az Agorával a Dionysos-színház megépülte előtt (lásd alább). Slater szerint igen: ő úgy véli, hogy az IG I³ 84-ben említett *ikria* nem a Néleionhoz, hanem Dionysos Limnaios szentélykörzetéhez tartozott és az eredeti Lénaia-színháznak volt a lelátója.¹⁸ Ez azonban pusztá hipotézis, amelyet további régészeti feltárások tudnának igazolni.

Van tehát két Dionysoshoz kötődő szentélykörzetünk, a Lénaion és a Thukydides, illetve az imént idézett felirat alapján az Akropolistól délre lokalizált Limnaion, ám a kettő viszonya egy sor további kérdést vet föl: azonosítható-e a kettő egymással; a Limnaionban tartották-e a Lénaia ünnepét (forrásaink alapján az Anthestéria biztosabban köthető ehhez a szentélyhez); a Lénaion a városban volt-e, amint azt lexikográfusok közlik; ha igen, hol? Teljes bizonyossággal csak annyi jelenthető ki, hogy a Lénaia ünnepét kétségtávol megülték az athéniaiak, de hogy az ezt befogadó szentélykörzet hol helyezkedett el a VI. században, nem világos. A drámaversenye Lénaia történet bevezetése után (kb. 440 körül) joggal fölvethető, hogy azok a Dionysos-színházban kaptak helyet, és nem kell egy külön lénaiai színházat feltételeznünk, ahol például Aristophanés Lénaiaira szánt darabjainak volt a bemutatója.¹⁹ Ettől még persze a Dionysos-ünnep más rituáléi a Lénaionban is folyhattak, de ez jelen tudásunk alapján nem megválaszolható.

Még zavarosabb a kép, ha azokat a szintén lexikográfusoknál olvasható kijelentéseket is számba vesszük, amelyek szerint az Agorán a Dionysos-színház felépülte előtt tartottak drámaversenyeket, sőt egy ún. *ikria*, állvány, faemelvény még nézőteret is biztosított a közönség számára. Pollux úgy tudja (7,125), hogy az *ikriopoi* azok a személyek voltak, akik az Agora körül elhelyezkedő lelátókat ácsolták. Hésychiosnál egy fekete nyárfáról (*aigeiros*) olvasunk, amelyre a színház felépülte előtt azok másztak föl, akik nem engedhették meg maguknak az *ikriát*, a lelátót, amely a szóban forgó fa mellett állt.²⁰ A Suda szerint a színház felépülte előtt

¹⁶ A Limnaionhoz lásd még Isaios 8, 35 (aki egy Limnaion mellett található házról azt állítja, hogy az a városban – *en astei* – volt, miközben ez a terület a városfalon kívül helyezkedett el); Phanodemos ap. Athénaios XI, 465a. A terület a hellénisztikus korban kiszáradt, Pausanias valószínűleg ezért nem tesz róla említést útleírásában.

¹⁷ IG I³ 84 = LSCG 14 = Syll.³ 93.

¹⁸ Slater: *i.m.* (10. j.) 262.

¹⁹ H. A. Thompson – R. E. Wycherley: *The Agora of Athens. The History, Shape and Uses of Ancient City Center*. Princeton (1972) 128.

²⁰ Hésychios A 1695 s. v. *aigeiru thea*; P 513 s. v. *par' aigeiru thea*.

ikrián ültek a nézők, sőt a népgyűlésben is használtak effélet.²¹ Phótiós és Eustathios is megerősíti az ikriára vonatkozó értesüléseket, Polluxon és Phótióson kívül azonban a többi forrás nem említi az Agorát az ikria helyszínéként.²²

A fenti, magabiztosnak tűnő, ámde kései közlések alapján elképzelhető, hogy az ikria szolgálhatott lelátóként az 566-ban megszervezett Panathénai zenei versenyein, majd az 530-as évektől a Nagy Dionysia tragédia- és komédia-előadásain is.²³ Az ikriát említő forrásokat egészítik ki azok a lexikográfusi közlések, amelyek az Agora egyik részeként az orchéstrát nevezik meg (az elnevezés a későbbi Dionysos-színház tancerével is párhuzamba állítható és szintén karok fellépésére, táncára utal).²⁴ Platón úgy tudja, hogy az orchéstrában könyveket lehet vásárolni, Timaios Sophistés platóni szöveghelyhez fűzött magyarázata szerint pedig az orchésztra az a színházi terület volt, ahol a tyrannocidáknak, azaz Harmodiosnak és Aristogeitónnak a szobra állt.²⁵ Ez utóbbi közlést Pausanias (1, 8, 5) világítja meg, aki a tyrannocidák szobrait a klasszikus kori Agorán Agrippa ódeionja és Arés temploma között említi. A timaios információ azonban problémás, hiszen a tyrannocidák eredeti szobrát 510-ben állították és azt Xerxés elhurcolta Athénból.²⁶ Az Agora kiépítése viszont – mint azt alább látni fogjuk – csupán az V. század első évtizedeire tehető, tehát a szoborcsoportnak eredetileg nem a klasszikus kori Agorán, hanem másutt kellett állnia.

Kérdéses, hogy a fenti információkat össze tudjuk-e kapcsolni egymással: azaz az Agora részeként emlegetett orchéstrát és Dionysos Lénaios szentélykörzetét (azaz a Lénaiont) ugyanott kell-e keresnünk, netalántán a kettő azonosítható-e egymással. Az azonosítás ellen szól, hogy egyik lexikonban sem olvassunk arról, hogy a Lénaion az Agorán lett volna, csak arról, hogy az a városban belül helyezkedett el.²⁷ Jelzésértékű az is, hogy az Agorán folyó ásatások mindaddig nem találták nyomát egy színházi előadások befogadására alkalmas szentélykörzetnek. Viszont egy meglehetősen romlott Démostenés-scholion a Lénaiont közvetett módon az Agorához kapcsolja, de a szöveghelyet számos ok miatt fenntartásokkal kell kezelnünk.²⁸

²¹ Suda I 275 s. v. *ikria*. Ugyanezt mondja a *schol.* Arist. Thesm. 395.

²² Phótiós I 106 s. v. *ikria*; Eustathios *Odyss.* 3,350. Az ikriára vonatkozó lexikográfusi értesülések közös forrása Wilamowitz szerint Eratosthenés volt: U. von Wilamowitz-Möllerndorff: *Die Bühne des Aischylos. Hermes* 21 (1886) 597–598.

²³ H. A. Shapiro: *Democracy and Imperialism. The Panathenaia in the Age of Perikles*. In: *Worshipping Athena. Panathenaia and Parthenon*. Ed. J. Neils. Madison (1996) 218. Vö. Plut. *Per.* 13. Később a periklési Ódeion volt a helyszíne a Panathénai versenytájkáinak, ill. a Nagy Dionysia bemutatott drámák előzetes bemutatója (az ún. Proagón) is itt zajlott.

²⁴ Phótiós O 351 s. v. *orchésztra*; Suda P 2230 s. v. *Pratinas*. Az ikriához és az orchéstrához A. W. Pickard-Cambridge: *The Theatre of Dionysos in Athens*. Oxford (1946) 11–15; Wycherley – Thompson: *i. m.* 126–129; N. G. L. Hammond: *The Conditions of Dramatic Production to the Death of Aeschylus. GRBS* 13/4 (1972) 401–403; P. Siewert: *Die Trittyen Attikas und die Heeresreform des Kleisthenes*. München (1982) 64–66; 152. Az ikria és az orchésztra forrásaihoz R. E. Wycherley: *The Athenian Agora. III. Literary and Epigraphical Testimonia*. Princeton (1957) 163.

²⁵ Plat. *Apol.* 26 d–e; Timaios Soph. *Lexicon Platonicum* s. v. *orchésztra* ad Platón *Apol.* 26 d–e: „Ὀρχήστρα. τὸ τοῦ θεάτρου μέσον χωρίον, καὶ τόπος ἐπιφανῆς εἰς πανήγυριν, ἐνθα Ἀρμόδιου καὶ Ἀριστογείτονος εἰκόνες.”

²⁶ Plin. *NH* 34, 17.

²⁷ Lénaion, orchésztra, ikria és Agora kapcsolatához C. Schnurr: *Die alte Agora Athens. ZPE* 105 (1995) 131–138 és C. Schnurr: *Zur Topographie der Theaterstätten und der Tripodenstrasse in Athen. ZPE* 105 (1995) 139–153, aki viszont ezeket a régi és nem a klasszikus kori agorára helyezi (lásd alább). *Contra*: Sourvinou-Inwood: *i. m.* (6. j.) 123.

²⁸ *schol.* Dém. 18, 129; Schnurr: *i. m.* (27. j.) 142–143; Wycherley – Thompson: *i. m.* (19. j.) 128 (az 'agora' olvasat helyett az 'en agrois' olvasat tűnik helyesnek). A lexikográfusoknál szereplő nagy peribolos aligha tűnt volna el nyomtalanul az Agoráról, annak lenne ma is valamilyen régészeti nyoma: Wycherley – Thompson: *i. m.* (19. j.) 129.

Adódik azonban egy másik lehetőség: a Lénaion és az orchésztra Agorához kapcsolása ugyanis abban az esetben is elképzelhető, ha azt nem a ma ismert, hanem a régi/archaikus kori agorán keressük. A klasszikus kori Agora (azaz a Kerameikos melletti Agora, a Kolónos Agoraios domb tőszomszédságában) ásatai 1931-ben kezdődtek, de már jóval korábban fölmerült, hogy a város archaikus központja nem ez volt.²⁹ A klasszikus kori Agorát valamikor a VI. század végén, a demokrácia megalapításával párhuzamosan kezdték el használni, a fontos középületeket ekkor telepítették ide, ám a kutatók többsége azt feltételezi, hogy kellett lennie egy korábbi városközpontnak, amely másutt helyezkedett el.

Az Agora legkorábbi építményeit ugyanis nem lehet a VI. század második felénél korábbra datálni, sőt egyesek még azt is megkockáztatják, hogy ezeket csak az V. század első felében emelték. Ekkor az Agora kiépítését a görög–perzsa háborúig kell előrehoznunk, akár Athén perzsák általi lerombolása és a salamisi ütközet utáni időszakra.³⁰ Ha viszont a klasszikus kori Agora ennyire későn formálódik ki és a Dionysos-színház felépülte is csupán a VI. század végére datálható, akkor a lexikográfusi információknak annyiban lehet alapja, hogy az ikria és az orchésztra, ahol a színház megépülte előtt a drámaversenyeket tartották, valóban egy agorán keresendő: annyi különbséggel, hogy nem a klasszikus korin, hanem a város régebbi központjában.

Az archaikus agora létét valószínűsíti a Harpokrationnál idézett Apollodóros, aki *Peri theón* című művében azt írja, hogy Aphrodité Pandémos szentélye a régi agora (*archaia agora*) mellett helyezkedett el, ahol a nép egykor a gyűléseit (*agorai*) tartotta.³¹ Ez a szentélykörzet Pausanias alapján (1, 22, 3) az Akropolis nyugati-délnyugati oldalára lokalizálható, de mint alább látni fogjuk, a kutatók többsége az archaikus városközpontot mégsem itt keresi. Thukydides, aki a város eredeti centrumát az Akropolistól délre helyezi, szintén nem segít a probléma megoldásában, a történetíró ugyanis régi agoráról nem beszél, csak Prytaneionról és tanácsházáról.³²

Hogy a lexikográfusi információk, így pl. Polluxé is, nem a klasszikus kori Agorára vonatkoznak, valószínűsíthető (lásd alább), de hogy azok a római kori agorára utalnának, aligha állja meg a helyét. A római kori agorát Pausanias is említi, ezt a klasszikus kori Agorától keletre, kb. 100 méterre építették Caesar és Augustus adományából, alapvetően kereskedelmi tevékenység céljából. A római kori agorához IG II² 3175 – „ὁ δῆμος ἀπὸ τῶν δοθεισῶν δωρεῶν ὑπὸ Γαίου Ἰουλίου Καίσαρος θεοῦ. καὶ Αὐτοκράτορος Καίσαρος θεοῦ υἱοῦ Σεβαστοῦ (...)” Pausanias a római kori agorát látja (I, 17, 1–2), nem az archaikus korit (lásd alább). Ezt meggyőzően bizonyítja Chr. P. Dickenson: Pausanias and the 'Archaic Agora' at Athens. *Hesperia* 84 (2015) 723–770.

²⁹ A kutatástörténetet jól összefoglalja: Dickenson: *i. m.* (28. j.) 723–726. Az alábbiakban az írásmódot tekintve különbséget teszek klasszikus kori Agora és archaikus/régi agora között.

³⁰ Dickenson: *i. m.* (28. j.) 723–724.

³¹ Harpokration s. v. Pandémós Aphrodité = Apollodóros FGrH 244 F113 – „Ἀπολλόδορος ἐν τῷ περὶ Θεῶν, πάνδημον φησὶν Ἀθήνησι κληθῆναι τὴν ἀνιδρυθεῖσαν περὶ τὴν ἀρχαίαν ἀγορὰν, διὰ τὸ ἐνταῦθα πάντα τὸν δῆμον συνάγεσθαι τὸ παλαιὸν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, ὥς ἐκάλουν ἀγοράς.”

³² Thuk. II, 15. Dickenson szerint az archaikus agora léte már a klasszikus korban sem volt jelen az athéni emlékezetben, és akár az is fölvethető, hogy az Apollodórosnál említett *archaia agora* valójában a klasszikus kori Agora másik elnevezése volt (ahogy a Plut. *Kimón* 4-ben idézett V. századi Melanthios is kekropsi Agorának nevezi a klasszikus kori Agorát – véli Dickenson). Ugyanakkor elképzelhető, hogy Apollodóros maga sem tudta, hol helyezkedett el az archaikus városközpont és azt azért Aphrodité Pandémóshoz, mert erről a kultuszról tudta, hogy azt Théseus alapította (vö. Paus. 1, 22, 3). Szembetűnő, hogy klasszikus és hellénisztikus kori epigráfiai források gyakran említik a klasszikus kori Agorát, de az archaikus agorára egyszer sem tesznek utalást. Ehhez Dickenson: *i. m.* (28. j.) 755–760.

A régi agora helyére vonatkozóan számos elképzelés született: Martin, illetve Wycherley és Thompson azt az Akropolistól nyugatra lokalizálták, összhangban Apollodóros és Pausanias kijelentésével. Ezzel szemben Oikonomides az Akropolis déli lejtőjére, Travlos pedig az Akropolis északnyugati felére, az Akropolis és a Peripatos közé, a városi Eleusinion közelébe helyezte. Manapság a város régi központját az Akropolis keleti oldalánál keresik, sőt legutóbb az Akropolis délkeleti oldala, a későbbi periklési Ódeion helyszíne is fölmerült.³³ Akárhogy is legyen: elképzelhető, hogy az ikria a régi agorán volt, amelynek egy részét ilyen módon orchéstraként azonosíthatjuk, és a Panathénaia zenei versenyeinek is ez szolgálhatott helyszínül, hogy aztán a Dionysos-színház megépültével a város legtöbb zenei versenye, dráma-előadása oda kerüljön át. A Timaios Sophistésnél olvasható információ, miszerint a tyrannocidák szobra az orchésztra mellett állt, szintén vonatkozhat a város régi centrumára.

Alább látni fogjuk, hogy az archaikus agora Akropolistól keletre történő lokalizációja mellett számos érv felhozható. Amennyiben pedig azt és az orchéstrát/ikriát valóban az Akropolis keleti oldalánál keressük, akkor a chorégosi emlékműveket felvonultató és szintén az Akropolistól keletre található Tripusok utcájának a környéke is egészen más megvilágításba kerül az itt talált régészeti és epigráfiai leletanyag alapján. Az ókori Tripusok utcája a Prytaneiontól Dionysos Eleuthereus szentélykörzetének a bejáratáig, illetve kicsit feljebb a színház keleti *parodos*áig haladt. Ezt Pausanias leírása (1, 20, 1) is megerősíti, bár ő csak az utca kezdőpontját (Prytaneion) említi. Hossza nehezen becsülhető meg, ma kb. 150 méter hosszan lehet végigkövetni az ókori utca nyomait az előkerült tripus-bázisok alapján.³⁴

Az 1920-as évektől zajló régészeti feltárások során ugyanis számos tripus-bázist találtak a mai Lysikratés-emlékmű (az egyetlen épségben megmaradt chorégos-emlékmű) térségében, pl. az emlékmű mellett vezető modern utca, az Odos Tripodon – amely nagyjából az ókori utca nyomvonalát követi – egyes házaiba beépítve északi irányban, valamint az emlékmű és a Dionysos-színház közötti térségben (1. kép).³⁵ A Tripusok utcája Athén legfontosabb sugárútja volt a maga hat és fél méteres szélességével, látványos emlékművei a Nagy Dionyszián föllépő karokat és azok chorégosait dicsőítették. Nem véletlen, hogy athéni arisztokraták, így pl. a phaléroni Démétrios, nagy előszeretettel vonultak itt ifjak gyűrűjében.³⁶

³³ R. Martin: *Recherches sur l'agora grecque: Études d'histoire et d'architecture urbaines* (BÉFAR 174). Párizs (1951); Wycherley–Thompson: *i. m.* (19. j.) 19; A. N. Oikonomides: *The Two Agoras in Ancient Athens: A New Commentary on their History and Development, Topography, and Monuments*. Chicago (1964); Travlos: *i. m.* (12. j.) 1; az archaikus agorához lásd továbbá: N. Robertson: *Festivals and Legends. The Formation of Greek Cities in the Light of Public Ritual*. Toronto – Buffalo – London (1992) 43–48; N. Robertson: *The City Center of Archaic Athens. Hesperia* 67 (1998) 283–302; J. M. Camp: *The Archaeology of Athens*. New Haven – London (2001) 257; J. Mck. Camp II: *The Agora. Public Life and Administration*. In: *The Cambridge Companion to Ancient Athens*. Eds. J. Neils – D. Rogers. Cambridge (2021) 87–88; Di Napoli: *i. m.* (2. j.) 321; ill. Schnurr: *i. m.* (27. j.) 131–138; Dickenson: *i. m.* (28. j.) 723–725. Az archaikus agora létét tagadja és a Lénaiont a klasszikus kori Agorán keresi F. Kolb: *Agora und Theater, Volks- und Festversammlung*. Berlin (1981) 20–58.

³⁴ A Tripusok utcájához Travlos: *i. m.* (12. j.) 566–569; Schnurr: *i. m.* (27. j.) 139–153; P. Wilson: *The Athenian Institution of the Khoregia. The Chorus, the City, and the Stage*. Cambridge (2000) 209–213. Travlos szerint a Prytaneion az Akropolis északnyugati oldalán, az Eleusinionnál volt, a Tripusok utcája pedig 800 méter hosszan futott az Akropolis lábánál, keletről megkerülve a fellegvárat, majd Dionysos Eleuthereus szentélykörzetébe torkollott a periklési Ódeion közelében. Ezt a lokalizációt és az utca hosszára vonatkozó kijelentést ma már nem fogadjuk el (lásd a következő gondolatmenetet). Ugyanakkor a Tripusok utcája folytatódhatott a Prytaneion után is, és nevet változtatva beletorkollhatott akár a Panathénaia útba is.

³⁵ Ehhez pl. S. G. Miller: *Old Discoveries from Old Athens. Hesperia* 39 (1970) 223–227; Travlos: *i. m.* (12. j.) 566.

³⁶ Athénaioi XII, 543a.

Az archaikus agorát érintő topográfiai probléma nyitját a Prytaneion adhatja meg, amely Pausanias szerint a Tripusok utcájának kezdőpontja volt, ám elhelyezkedése mindmáig vita tárgyát képezi. A Prytaneion eredetileg az archón epónymos székhelyeként funkcionált, itt volt a város közös tűzhelye (*koiné hestia*), amelyen soha ki nem alvó láng égett, itt étkeztek államköltségen (*sitésis*) egyes tisztségviselők és a polis által kitüntetett személyek, továbbá itt voltak kiállítva Solón törvényei is.³⁷ Számos ünnepi felvonulás indult innen a város déli-délkeleti részébe, az Ilissos partjára, pl. Apollón Delphinios szentélykörzetébe, vagy a Pythionba, esetleg Artemis Agraiban található kultushelyére és a peiraieusi Bendis-ünnepre, sőt a Nagy Dionysia ünnepi menetét is innen indította útjára az archón, hiszen ő volt felelős annak megrendezéséért.³⁸

A Prytaneiont a hagyomány szerint Théseus alapította a synoikismos idején és az az arisztokrácia uralma idején a város centruma volt, ahol a város legfontosabb intézményei, az archóni testülethez köthető Bukoleion, Epilykeion, Thesmotheion épületei is elhelyezkedtek.³⁹ A Prytaneion egészen addig a város szimbolikus központja maradt, amíg az itt található politikai hivatalok (pl. a bulé és az archónok) a Kerameikos melletti, azaz a klasszikus kori Agorára költöztek 500 körül. Ezzel az új Agora vált a város centrumává, és benne a 12 isten oltára, amelyet az ifjabb Peisistratos emelt 522/521-ben és amely kultikus jelentőségén túl szimbolikus szerepet is hordozott, hiszen innen számolták a távolságokat az Attikai-félszigeten.⁴⁰

A Prytaneionról tehát számos ókori forrás tudósít, az azonban, hogy magát az épületet hol keressük, nem világos. Óvatos következtetéseket azért tehetünk. Pausanias szerint ugyanis

³⁷ A *hestiához* Pollux I, 7; IX, 40; schol. Arist. 13, 103. Az államköltségen való étkezéshez AP 24, 3; 62, 2; a Prytaneionban való *sitésis*hez lásd még P. J. Rhodes: *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*. Oxford (1985) 308; a törvények kiállításához Plut. *Solón* 25; Paus. 1, 18, 3; a Prytaneion szobraihoz Paus. 1, 18, 3; 9, 32, 8; Ail. *Var. hist.* IX, 39. A Prytaneion törvényszéki funkciójához Paus. 1, 28, 10.

³⁸ Robertson: *i. m.* (33. j.) 299; Wilson: *i. m.* (34. j.) 212. A Prytaneion mint ünnepi felvonulások kezdőpontja: IG II² 1006, 6–9: „ἐπειδὴ οἱ ἔφηβοι οἱ ἐπὶ Δημητρίου ἄρχοντος θύσαντες ταῖς ἐγγραφαῖς ἐν τοῖς πρυτανεῖοις ἐπὶ τῆς κοινῆς ἐστίας τοῦ δήμου μετὰ τε τοῦ κοσμή[η]τοῦ καὶ τοῦ ἱερέως τοῦ δήμου καὶ τῶν Χαρίτων καὶ τῶν ἐξηγητῶν κατὰ τοὺς νόμους καὶ τὰ ψηφίσματα τοῦ δήμου ἐπόμπευσαν τῇ Ἀρτέμειδι τῇ Ἀγροτέραι”; továbbá: IG II² 1008, 4–7; IG II² 1011, 5–7; IG II² 1028, 5–8; IG II² 1283,7; Plut. *Thés.* 18. Az archón epónymos és a Nagy Dionysia kapcsolatához: AP 56, 2–3. Schnurr: *i. m.* (27. j.) 148–149 fölveti, hogy a Nagy Dionysia versenyeinek a listáját (az IG II² 2318-as feliratot, azaz a *Fasti*-t) a Prytaneionban őrizték. *Contra*: Robertson: *i. m.* (33. j.) 287, 25. j. A Nagy Dionysia ünnepi menete nem összekeverendő az ünnep előestéjén tartott felvonulással, amelynek során Dionysos szobrát Akadémos ligetébe viszik, majd onnan a színházba vagy a templomba szállítják vissza (lásd alább).

³⁹ AP 3, 5. Ehhez Rhodes: *i. m.* (37. j.) 103–106. Théseus és a Prytaneion és kapcsolatához Thuk. II, 15; Plut. *Thés.* 24.

⁴⁰ Thuk. VI, 54. A távolságok számításához Hér. II, 7; IG II² 2640. A 12 isten oltára mint az oltalomkérők helye: Hér. VI, 108; Lykurgos *In Leocr.* 93. A 12 isten oltára egyéb funkcióihoz Diodóros XII, 39, 1; vö. Plut. *Nikias* 13. A 12 isten oltára mint a város alternatív középpontja: Pind. fr. 75, aki azt a város füstölő köldökének nevezi (lásd alább); G. S. Dontas: *The True Aglaurion. Hesperia* 52 (1983) 60. A 12 isten oltárához Thompson – Wycherley: *i. m.* (19. j.) 129–136. Az archaikus agora épületeihez Dontas: *i. m.* 62; S. G. Miller: *Architecture as Evidence for the Identity of the Early Polis*. In: *Sources for the Ancient Greek City-State*. Ed: M. H. Hansen. Kopenhága (1995) 211–212; Schnurr: *i. m.* (27. j.) 149; Robertson: *i. m.* (33. j.) 284; Dickenson: *i. m.* (28. j.) 724–725. A 12 isten oltára egyesek szerint eredetileg az archaikus agorán állt, onnan került át a klasszikus korra az V. század második felében: Dickenson: *i. m.* (28. j.) 724, 4. j. Mások úgy vélik, hogy az oltár 480-ban elpusztult és azt csak az V. század végén újjátették meg: Schnurr: *i. m.* (27. j.) 141, 19. j. Laura Gadbery szerint 480-ban nem pusztult el az oltár és később csak kisebb renoválásra volt szüksége: *The Sanctuary of the Twelve Gods in the Athenian Agora: A Revised View. Hesperia* 61 (1992) 447–489; Shapiro: *i. m.* (23. j.) 220. A Prytaneion és a régi agora lehetséges kapcsolatára mutat, hogy Dión Chrysostomos egymás mellett említi őket egyik beszédében (50, 1).

a Prytaneion Aglauros szentélykörzetének a közelében fekszik.⁴¹ Az Aglaurion helyszínére vonatkozóan viszont biztos támpont adódik, mégpedig egy feliratos sztélé, amely az archaikus Athén topográfiáját is egészen új alapokra helyezi. Az Akropolis keleti oldalán, Aglauros barlangja alatt ugyanis 1980-ban – kutatói konszenzus szerint *in situ* – találtak egy feliratot, méghozzá egy athéni népgyűlési határozatot, amely Aglauros papnőjének kitüntetéséről tudósít.⁴² A felirat alapján jó okunk van feltételezni, hogy az Aglauriont az Akropolis keleti oldalán kell keresni. Pausaniastól azt is tudjuk (1, 18, 2), hogy az Anakeion, azaz a Dioskurosok szentélye az Aglaurion alatt feküdt. A feliratos sztélé, továbbá egy az Odos Tripodon egyik házában talált szoborbázis, amely a Prytaneion *epimelétését* említi,⁴³ illetve Pausanias tanúságtételét felhasználva azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Prytaneion nem a klasszikus kori Agorán, hanem az Akropolistól keletre keresendő. Minthogy pedig az Aglaurion és a Prytaneion közel feküdtek egymáshoz, ezért elképzelhető, hogy utóbbi és számos más archaikus kori középület (Bukoleion, Epilykeion, Thesmotheion) régészeti maradványait szintén az Akropolistól keletre fekvő Plaka városrész fedi.⁴⁴

A Prytaneion közelében állt egy másik fontos épület, amelyet forrásaink Bukoleionnak neveznek.⁴⁵ A Bukoleion az archón basileus székhelye volt, amelyről az *Athénaion politeia* szerzője azt állítja, hogy itt ment végbe az Anthestéria ünnepén Dionysos és az archón basileus feleségének (*basilinna*) a szimbolikus egyesülése. Ez utóbbi információ árulkodó, hiszen az Anthestériát egyes források Dionysos Lénaios ünnepének tartják (lásd fent), amelynek második, Choes napján zajlott a *hieros gamos* rituálja.⁴⁶ Az Anthestéria-ünnep összekapcsolhatta egymással a Bukoleiont Dionysos Limnaios szentélyével is, ugyanis Apollodóros információja szerint az archón basileus feleségére vonatkozó törvényt a Limnaionban az oltár mellett állították ki.⁴⁷ A Bukoleion elnevezés ráadásul jól illeszkedik Dionysos alakjához, akit gyakran idéznek föl ökor vagy bika alakban, sőt egy alkalommal a Bukoliónt nevet is megkapja.⁴⁸

Nem zárható ki, hogy a Bukoleion – mint a régi agora fontos épülete – a Lénaion, azaz Dionysos Lénaios szentélykörzete szomszédságában helyezkedett el, azaz ebben az esetben a Lénaia-ünnep nem az Ilisos-parti Limnaionban keresendő (lásd fent), hanem éppen a város régi centrumában. Az archón basileus ilyen módon a Bukoleion hivatalából könnyedén szemmel tarthatta az általa szervezett Lénaia-ünnepet. A Lénaion régi agorához, valamint

⁴¹ Paus. 1, 18, 3. A vitát összefoglalja S. G. Miller: *The Prytaneion. Its Function and Architectural Form*. Berkeley – Los Angeles – London (1978) 38–66.

⁴² IG II³, 1, 1002 = SEG 33, 115. A felirathoz lásd Dontas: *i. m.* (40. j.) 48–63.

⁴³ IG II² 2877 (Kr. e. I. sz. vége): „Θεοφίλος Διοδώρου Ἀλαεὺς ἐπιμε[λ]η[τῆ]ς γενόμενος πρυτανεῖο[υ].” A feliratra az Odos Tripodon 20. szám alatt található házba beépítve bukkantak.

⁴⁴ Tripus-bázis az Aglauriontól északkeleti, a Lysikratés-émlékműtől 140 méterre északi irányban is találtak, a modern Odos Tripodon 28. szám alatti ház pincéjében, amely szintén arra mutat, hogy az ókori Tripusok utcája a régi városközponttól, azaz a Prytaneiontól a Dionysos-színházig haladt. Vö. Miller: *i. m.* (40. j.) 211.

⁴⁵ AP 3, 5.

⁴⁶ Apollod. *In Neaeram* 73–78. Pollux 8, 118 a phylobasileusok székhelyeként a Basileiont említi, amely a Bukoleion mellett helyezkedett el. A klasszikus korban az archón basileus a Stoa Basileiosban székelt (Plat. *Euthyphrón* 1a). A Suda (A 4119 s. v. *archón*) is úgy tudja, hogy az archón basileus a Bukoleionban székelt, amely a Prytaneion közelében helyezkedett el.

⁴⁷ Apollod. *In Neaeram* 76.

⁴⁸ Arist. *Vesp.* 9–10; Eur. *Bacch.* 100; 618; 920–922; 1017; 1159. Dionysos Bukoliónt nevéhez Nonnos 15, 377. Miller megjegyzi, hogy egy a római kori Agorán talált pentelikoni márványból készült relief bika-ábrázolása Dionysos bika-alakjára és a Bukoleionra utalhat. Ehhez Miller: *i. m.* (35. j.) 227–231.

a Dionysos-színház felépítése előtt itt található orchéstrához és ikriához fűződő kapcsolata a fenti gondolatmenet alapján valószínűsíthető, de a hipotézist további régészeti feltárások igazolhatják a modern Plaka városrésze alatt. Amíg ez nem történik meg, csak szórványos régészeti leleteket tudunk felmutatni az irodalmi források tanúságtétele mellett, amelyek a Bukoleion, a Lénaion és a régi agora kapcsolatát valószínűsítik.

Az archaikus agora a Nagy Dionysia versenyének is helyszínt biztosíthatott: az ünnep ugyanis eredetileg az archón epónymos hatáskörébe tartozott, aki az ünnepi menetet saját székhelyétől, a Prytaneiontól indította, hogy aztán az Dionysos Eleuthereus szentélyéig haladjon.⁴⁹ A Nagy Dionysia előadásait tehát az 530-as évektől a Dionysos-színház felépültéig a régi agorán, méghozzá az ottani orchéstrában, a Prytaneion és a Bukoleion szomszédságában kell keresnünk. A Nagy Dionysia ünnepi menetének útvonala később jelentősen módosult és a színház felépültét követően az új Agorát is érintette.⁵⁰

A fentiek alapján a következő rekonstrukció lehetséges (1. kép): a klasszikus kori Agora a VI. század végén még nem volt jelentős tere Athénnek, kevés épület állt rajta, tehát a lexikográfusi információk, hogy a színház felépülte előtt az Agorán zajlottak volna a drámaversenyek, aligha vonatkozhatott a város 500 után kiépített új centrumára. Valószínűbb, hogy a drámaversenyek a régi agorán kaptak helyet, ugyanakkor arra volt lehetőség, hogy az Agora kiépítésével a hordozható ikriát ott is alkalmazzák és karversenyeket akár az új centrumban is tartsanak. A lexikográfusokat, scholion-szerzőket ez vezette arra, hogy az orchéstrát, ikriát a klasszikus kori Agorához kössék. Ugyanezek az emelvények egyébként a Panathénaia-menet lelátóiként is szolgáltak és ezeknek a régészeti nyomait meg is találták, sőt Athénaios szerint a klasszikus kori Agorán található Hermák közelében állt egy ikrion, amelyet egy bizonyos Démétrios emelt.⁵¹ Efféle hordozható ikriákról beszél egyébként ideális államában Platón, ahogy a Suda szerint ikria a népgyűlésben is használatos volt.⁵²

A klasszikus kori Agora dionysosi jellege tehát áttevődött a régi agoráról az újra: a dionysosi pompé érintette a város új centrumát, a 12 isten oltára melletti részen karok táncoltak, a Panathénaia-felvonulás is itt haladt keresztül. Ezen az orchéstrán állt Pindaros bronzszobra, amellyel az athéniaiak tisztelték meg a költőt.⁵³ Pindaros athéniaiaknak írt dithyrambosában említi is a 12 isten oltárát, amelyet a város füstölgő köldökének nevez, az Agorát pedig, amelyre

⁴⁹ A Nagy Dionysia megelőző ünnepi menethez és az ünnep részét képező pompéhez. Chr. Sourvinou-Inwood: Something to Do With Athens. Tragedy and Ritual. In: *Ritual, Finance, Politics. Athenian Democratic Accounts Presented to David Lewis*. Eds. R. Osborne – S. Hornblower. Oxford (1994) 269–290. Sourvinou-Inwood fölveti, hogy Dionysos idegenségét éppen az jelzi, hogy szobrát a régi agorán található Prytaneionba vitték és ott megvendégelték (*xenismos*), ahogy a Prytaneionban vendégelték meg a külföldi követeket is. Ehhez Sourvinou-Inwood: *i. m.* 279.

⁵⁰ Xen. *Hippar.* III, 2 – „Úgy gondolom, hogy a felvonulások akkor lehetnek a legvonzóbbak az istenek és az emberek számára, ha a lovasok a Hermészektől indulva az istenek tiszteletére körbelovagolják az isteneknek az agorán található szobrai és szent helyeit. A Dionüsián is ez történik, amikor a kórusok táncukkal emelik az összes isten, különösen pedig az olümposzi tizenkettő tiszteletének fényét. Miután körbelovagolták az agorát, és újra a Hermészekhez értek, szerintem nagyon szép, ha a lovakkal onnan phülénként az Eleuszinionig vágtnak.” Keisz Ágoston fordítása.

⁵¹ Wycherley – Thompson: *i. m.* (19. j.) 126; Athénaios IV, 167 f.

⁵² Plat. *Leg.* 817b–c; Suda I 275 s.v. *ikria*.

⁵³ Paus. 1, 8, 4; Ps-Aisch. *Epist.* 4, 2–3. Pindaros szobra a Stoa Basileiosszal szemben vagy Arés templomának közelében állt.

az olymposi isteneket hívja, a *pandaidalos* jelzővel írja le.⁵⁴ Kérdéses, hogy vajon ez a pindarosi *hapax* (‘egészen kidolgozott’) az új, nemrégiben kiépített Agora képzetét erősíti-e, vagy az 500 körül kialakított Agorára még aligha lett volna alkalmazható a *pandaidalos* jelző?⁵⁵

Az Agora tehát minden időben theatron, színházi és egyéb performanszok befogadására alkalmas terület volt, ahogy számos polisban, pl. Korinthosban, Troizénban, Mantineiában, Argosban, Syrakusaiban, Megalopolisban szintén a színház és a piactér kapcsolatával találkozunk. Nem véletlen az sem, hogy a spártai agorát Pausanias szerint Chorosnak (Táncter) nevezték.⁵⁶ Későbbi forrásaink – így pl. a platóni *Apologia* – ezért alkalmazzák az orchésztra elnevezést az Agora északnyugati részére és sugallják azt, hogy a színház fölépülte előtt itt voltak a drámaversenyek. Az Agora dionysosi jellege és az ide kapcsolható színházi-performatív tradíció a későbbiekben is fennmaradt, hiszen a Kr. e. I. század végén Agrippa ódeionja itt épült föl,⁵⁷ császárkori szerzők pedig gyakran említik Dionyos nyomait az Agorán.⁵⁸

A Nagy Dionysia ünnepi menetének átalakulása mögött nemcsak az Agora kiépítése és a színház felépülte, hanem a dithyrambikus karverseny 500 körüli bevezetése is meghúzódik: ezt jelzi, hogy a Nagy Dionysia győzteseinek a listája (*Fasti*) 502/501-ben kezdődik, míg a parosi márványkrónika 509/508-ra teszi az első olyan karversenyt, amelyen férfikarok (*choroi andrón*) versengtek egymással.⁵⁹ A kleisthenési demokratikus reformok utóöngéjeként az ünnep átszervezése 500 körül összefüggésben állhatott a Kerameikos melletti Agora kiépítésével (lásd az iménti Pindaros-fragmentumot) és az ikria áthelyezésével a régiről az új Agorára. A régi városközpont ikriája tehát nem vált fölöslegessé, hiszen karversenyeket nemcsak a színházban tarthattak, hanem az új Agora orchésztrájában is.⁶⁰ Amennyiben elfogadjuk a Suda közlését, az ikria 70. olympias idején történő összeomlása (500 és 497 között) még inkább ösztökélhette az athéniakat, hogy a színházi előadásokhoz ezentúl ne a régi agora

⁵⁴ Pind. fr. 75, 3: „Δεῦρ’ ἐν χορόν, Ὀλύμπιοι, ἐπὶ τε κλυτὰν πέμπετε χάριν, θεοί, πολύβατον οἷ τ’ ἄστεος ὀμφαλὸν θυόεντ’ ἐν ταῖς ἱεραῖς Ἀθάναις οἰχνεῖτε πανδαίδαλον τ’ εὐκλέ’ ἀγοράν.”

⁵⁵ Pindarosnak az athéni dithyrambikus karok versenyében elért első győzelme 497-re datálható, ugyanakkor szóban forgó kardalában ő maga utal rá, hogy ez a második dithyrambos, amellyel Athénban föllép. Ettől persze még elképzelhető, hogy a második kardalával érte el az első helyezést. Ehhez P.Oxy 2438, 8; Siewert: *i. m.* (24. j.) 65.

⁵⁶ Paus. 3, 11, 9; agora és színház kapcsolatához Kolb: *i. m.* (33. j.). A Nagy Dionysia dithyrambos-versenyeit a klasszikus kori Agorára lokalizálja Siewert: *i. m.* (24. j.) 152.

⁵⁷ Philostratos Agrippa ódeionját a Kerameikosban található színházként írja le: *Vit. soph.* 571. A Kerameikos Philostratosnál és Pausaniasnál (1, 2, 4; 1, 3, 1; 1, 14, 6; 1, 20, 6; 8, 9, 8) a klasszikus kori Agorával azonosítható, miközben utóbbi a római kori városközpontra használja az ‘agora’ szót (1, 17, 1–2; vö. 23. j.). Császárkori szerzők (pl. Plutarchos, Harpokratón, Athénaios, Arrhianos, Lukianos) a Kerameikos alatt következetesen a klasszikus kori Agorát értették. Ehhez Dickenson: *i. m.* (28. j.) 749–755, aki szerint Pausanias nem láthatta az archaikus agorát, ahogy a Pausaniasszal kortárs források sem említik azt. *Contra* Robertson: *i. m.* (33. j.) 286, aki szerint Pausanias az archaikus és nem a római kori agorát írja le.

⁵⁸ Paus. 1, 2, 5; Philostratos *Vit. soph.* 549. Paus. 1, 3, 1 szerint a Kerameikos Keramos héről kapta a nevét, aki Dionysos és Ariadné gyermeke volt. Minthogy a Kerameikos Pausaniasnál az új Agorát jelöli (lásd előző jegyzet), ez is annak dionysosi jellegét sugallja. Az Agora dionysosi jellegéhez lásd még Sourvinou-Inwood: *i. m.* (50. j.) 284–286.

⁵⁹ IG II² 2318.

⁶⁰ Az ikria és az orchésztra helyét az archaikus agorán valószínűsíti Miller: *i. m.* (40. j.) 219; Di Napoli: *i. m.* (2. j.) 322. Oikonomides: *i. m.* (33. j.) 77–78 tévesen az Akropolis délnyugati oldalára, a Héródész Attikos által épített ódeion helyére teszi az ikriát, ahogy ő a régi agorát is ide, az Akropolis déli lejtőjére lokalizálja.

fából készült lelátóit használják, hanem az újonnan épített Dionysos-színház és az új Agorára telepített ikriát.⁶¹

Zárásul: a mitikus tradíció a Nagy Dionysia megalapítását azzal az eseménnyel kapcsolja össze, amikor az isten szobra Eleutheraiból, Attika és Boiótia határáról Athénba érkezett. Eleutheraiban Dionysos kultuszát a névadó Eleuthér alapította, amiért lányait az isten örültséggel sújtotta. Később Dionysos szobrát az Eleutherai-beli Pégasos vitte Athénba, ahol elenségesen fogadták az istent: Dionysos ezért az athéniakra betegséget bocsátott, amelyből gyógyulást egy jóslat szerint csupán az isten tiszteletére bemutatott *phallophoria* rituáléja kínált.⁶² Eleutherai jelentőségének a megnövekedése Athén számára azzal függhetett össze, amikor 506 után, a boiótok és a chalkisiak legyőzését követően a község saját maga kérte fölvetelét az athéniaiak polisába.⁶³ Eleutherai viszont nem volt az attikai démos-struktúra része: ez is jelzi, hogy a kleisthenési reformokban a határközségnek még nem volt szerepe, az csak később csatlakozott Athénhoz.

A Nagy Dionysia átszervezésekor, 500 körül válhatott szokássá az ünnepet megelőző este tartott ünnepi menet (*eisagógé apo tés escharas*), amelynek során az isten szobrát Akadémós ligetébe vitték az Eleutheraiba vivő úton, majd ott egy *escharán* (oltáron) áldozatot mutattak be a tiszteletére, végül visszazállították a szentélybe vagy a színházba.⁶⁴ Az ünnepi menet (*eisagógé*) visszafelé az Akadémiától a Dipylon-kapun keresztül haladt át, majd az új Agorát érintve keletről került meg az Akropolist és a Tripusok utcáján haladt Dionysos szentélykörzetébe. Ám mindez csupán akkor vált lehetségessé, amikor az Agora, a város új centruma kiépült, azaz a VI. század végénél korábban semmiképpen sem.⁶⁵ A Nagy Dionysia ünnepi programját és helyszínét érintő átszervezés meglátásom szerint egybeesett azzal a változással, amely – Kleisthenés idején – a polis politikai struktúráját egészen új alapokra helyezte.

A fenti gondolatmenet azt valószínűsíti, hogy az orchészta eredetileg a régi agorán helyezkedett el és a VI. század korábbi részében ott biztosított helyszínt az attikai drámának, hogy aztán a század végén a Nagy Dionysia átszervezésével, a színház megépültével és a régi városközpont jelentőségének elvesztésével a dráma-versenye is új helyszínre költözzön és

⁶¹ Suda P 2230 s. v. Pratinas. Sourvinou-Inwood szerint a színházban talált kerámia is azt valószínűsíti, hogy a színházat 500 körül kezdték használni. Ehhez Sourvinou-Inwood: *i. m.* (6. j.) 91; Sourvinou-Inwood: *i. m.* (50. j.) 277. Az 500 körüli dátumhoz lásd még Wycherley – Thompson: *i. m.* (19. j.) 127.

⁶² schol. Aristophanés *Ach.* 243; Pickard-Cambridge: *i. m.* (24. j.) 13 szerint elképzelhető, hogy az ikria összedőlése nem az Agorán, hanem a színházban történt, ahol szintén falelátókon ültek a nézők (a színházi ikriához Aristoph. *Thesm.* 395).

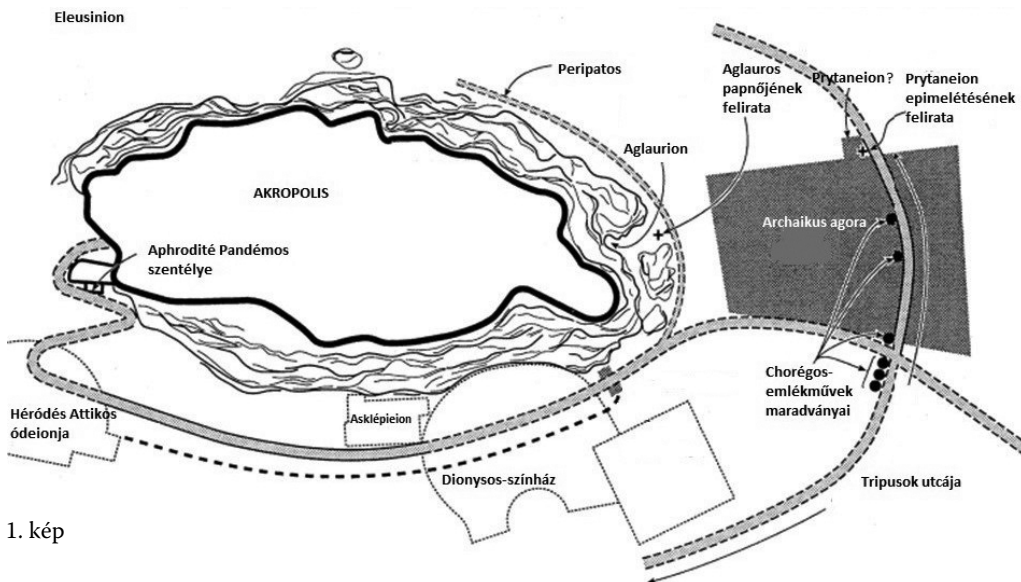
⁶³ Paus. 1, 38, 8; Hér. V, 77. A Peisistratidák boiótokkal szembeni baráti politikája után természetes volt, hogy a zsarnokság bukásával Athén viszonya megváltozik Boiótiával szemben. Ehhez W. R. Connor: *City Dionysia and Athenian Democracy. C&M* 40 (1990) 7–12; Schnurr: *i. m.* (27. j.) 149–150.

⁶⁴ Az Akadémós ligetében található Dionysos Eleuthereus szentélyt Paus. 1, 29, 2 is említi, ahova évente bizonyos alkalmakkor elviszik az isten szobrát. Az *eisagógé* forrásaihoz lásd Csapo – Slater: *i. m.* (3. j.) 110–111. Az *escharát* nem Akadémós ligetébe, hanem a klasszikus kori Agora északnyugati részére, a 12 isten oltára mellé lokalizálja Sourvinou-Inwood: *i. m.* (6. j.) 92–95. Dionysos Eleuthereusnak az Akropolis déli lejtőjén álló legkorábbi templomát egyesek Peisistratos vagy az ő fiainak időszakára teszik (Travlos: *i. m.* [12. j.] 537), mások, így Connor is (*i. m.* [63. j.] 24–26), 500 körülre. A szentélykörzethez lásd T. G. Papanthanasopoulos: *The Sanctuary and Theatre of Dionysos. Monuments on the South Slope of the Acropolis.* Athén (1995) 36–47, aki az archaikus templomot VI. századinak (Peisistratos korabelinek) tartja. Paus. szerint (1, 20, 5) ez volt Dionysos legősibb temploma Athénban, de ebben bizonyosan téved, hiszen Apollodóros Dionysos 'en Limnai' található szentélyét nevezi a legősibbnak (lásd fent): *In Neaeram* 76. Vö. W. W. Wurster: *Die Architektur des griechischen Theaters. Antike Welt* 24 (1993) 24.

⁶⁵ Vö. Robertson: *i. m.* (33. j.) 290.

karversennyel egészüljenek ki: az új helyszín a Dionysos-színház mellett az új Agora volt. A később Tripusok utcájának nevezett athéni sugárút azonban megmaradt régi helyén és az V. században díszes chorégos-emlékművekkel és tripus-bázisokkal gazdagodott. De valamit megőrzött a régi időkből, hiszen ez kötötte össze Dionysos régi és új kultushelyét, a Lénaiont és a Dionysos Eleuthereus szentélykörzetében fekvő színházat az Akropolis déli lejtőjén.

1. kép

SUMMARY

Through the ongoing research in recent decades, we are beginning to gain a better understanding of the topography of archaic Athens. However, there are some issues in the 7th/6th century BC cityscape, to which we cannot give a satisfactory answer despite the excavations that still take place today. One of these obscure points concerns theatrical spaces used before the construction of the Theatre of Dionysos. It is not clear where the sanctuary called 'Lenaion' or the *orchestra* and *ikria* mentioned by the lexicographers was located, nor is it clear that beside the theater on the southern slope of the Acropolis in Athens what other theatrical venues were used for performances and choral contests. The study examines the above issues in the context of the topographical problems of archaic Athens in the light of the available literary, archaeological and epigraphical sources.

Keywords: archaic Athens, topography, theater, Dionysos, Lenaion, orchestra, ikria

Open Access. A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

